

ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM

Neveléstudományi Doktori Iskola

Szalay Ignác

Képek és szövegek találkozása:

*A harmincas évek katolikus, gimnáziumi történelem tankönyveinek
multidisziplináris elemzése*

Doktori (PhD)-értekezés tézislevele

Témavezetők:

Dr. Schwendtner Tibor

MTA doktora, mb. tanszékvezető egyetemi tanár

Dr. habil. Nóbik Attila

Egyetemi docens

A Neveléstudományi Doktori iskola vezetője:

Prof. Dr. habil Szűts Zoltán, egyetemi tanár

A Neveléstudományi Doktori iskola programigazgatója:

Dr. Szőke-Milinte Enikő PhD, egyetemi docens

Eger, 2025

1. Bevezetés	2
1.1. A kutatás háttere	2
1.2. Kutatási téma kijelölése	3
1.3. A téma aktualitása	4
2. A kutatás módszertani háttere	6
2.1. Kutatási kérdések	6
3. A tankönyvelemzés eredményei	9
3.1. Kvantitatív szövegelemzés eredményei	9
3.2. Kvantitatív képelemzés tanulságai	10
3.3. A szövegek kvalitatív elemzésének eredményei	12
3.4. Ikonografikus képelemzés konklúziói	15
4. Összegzés	17
5. Plágiumnyilatkozat	19
6. Felhasznált irodalom	20

1. Bevezetés

1.1 A kutatás háttere

A disszertáció a Horthy-korszak gimnáziumi történelemtankönyveinek egyes kulcsfontosságú témáinak elemzésére koncentrál, több módszertani megközelítés együttes alkalmazásával. A kutatás kvantitatív szöveg- és képelemzést, kvalitatív szövegelemzést, valamint ikonográfiai képelemzést integrál a tankönyvi tartalmak vizsgálatába.

A doktori képzés során a kutatás nem expanzív irányban bővült, hanem egyre szűkebb fókuszra épült: egy kiadó, egy szerzőpáros és egy meghatározott időszak tankönyveinek elemzésére. A vizsgálat tárgyát a Marczell Ágoston és Szegedi Tasziló által írt, a Szent István Társulat gondozásában a harmincas és negyvenes években megjelent *Egyetemes történelem* című háromkötetes tankönyvsorozat képezte.

Ez a mélyülő, „mélyfúrás” jellegű megközelítés lehetővé tette a tankönyvek keletkezési kontextusának és belső szerkezetének több szempontú feltárását. A kutatás Hóman Bálint minisztersége alatt megjelent katolikus középiskolai történelemtankönyvek kisebbségábrázolásait, a monokratikus hatalomhoz és a katonai tematikákhoz kapcsolódó tartalmait,

valamint kitekintésszerűen a női reprezentáció képi megjelenéseit vizsgálta.

Az elemzés tantárgypedagógiai, tankönyvtörténeti és ikonográfiai szempontokat alkalmazott, neveléstörténeti kontextusba ágyazva. A kutatás nem törekedett széles körű összehasonlításra, hanem a vizsgált tankönyvekben kirajzolódó világkép, értékrend és látens üzenetek történetileg érzékeny rekonstruálására helyezte a hangsúlyt.

1.2. Kutatási téma kijelölése

A kutatás kiinduló kérdése nem egyszerűen a *Hóman Bálint Vallás- és Közoktatásügyi minisztersége alatt kiadott, katolikus gimnáziumi történelem tankönyveinek képi és szöveges elemeinek feltérképezése* volt. Hanem az is, hogy választ kapjak arra a kutatás módszertanra vonatkozó kérdésre, hogy az elemzés ami a *kvalitatív szövegelemzést, ugyanúgy mint mint a kvantitatív terjedelelemzést és az ikonográfiát ötvözi, alkalmas-e egy nem normaorientált alapkutatás elvégzésére?* A kérdések érintették egyes népcsoportok reprezentációit, eszmék bemutatását, történelmi események hangsúlyainak elemzését, nemek előfordulásának arányait, a hatalom és a hadsereg jelenlétét a könyv illusztrációban és társadalmi problémák kifejtésének jelenlétét és narratíváját a tankönyvekben. A

doktori iskolában eltöltött éveim alatt, különböző konferenciákon tapasztaltam, hogy ezek kutatása meghatározó a nemzetközi és hazai kutatói közbeszédben. Emellett szerettem volna kipróbálni egy olyan tankönyvelemzési módot, ahol a szöveg mellett a képek és nyomdai eljárások ismertetése is helyet kap és árnyalja a tankönyvről alkotott képet. Végző soron a kutatás célja az volt, hogy egy sokrétű megközelítés segítségével hitelesen és árnyaltan mutassam be a kiválasztott korszak tankönyveit, és hogy hozzájáruljak ahhoz a tágabb tudományos párbeszédhez, amely ma is formálja a Horthy-korszak oktatásának értelmezését.

1.3. A téma aktualitása

A tankönyvek nem pusztán ismeretközlő eszközök, hanem identitásformáló médiumok is, mivel a bennük közvetített történelmi narratívák jelentős hatással vannak a nemzeti önkép és a közösségi identitás alakulására. Ez különösen igaz az 1930-as évek történelemtankönyveire, amelyek vizsgálata hozzájárulhat annak megértéséhez, miként formálódott a korszak hivatalos történelmi narratívája és nemzettudata.

A szöveges és képi elemek együttes elemzése módszertanilag is indokolt, mivel a vizuális tartalmak meghatározó szerepet játszanak a tanulók értelmezési kereteinek

kialakításában. A Horthy-korszak tankönyveinek vizsgálata emellett az emlékezetpolitika szempontjából is aktyális, mivel olyan történelmi folyamatokhoz kapcsolódik, amelyek a magyar történelem későbbi kataklizmáihoz, a holokauszthoz, a második világháborúhoz és a kommunista hatalomátvételhez, vezettek.

A Hóman Bálint minisztersége alatt kiadott katolikus gimnáziumi történelemtankönyvek elemzése lehetőséget teremt a magyar történelemtanítás nemzetközi összefüggéseinek vizsgálatára is, valamint alapot nyújthat későbbi összehasonlító kutatások számára. A vizsgált tankönyvek nemcsak tudást, hanem értékeket, identitásmintákat és politikai önképet is közvetítenek, így elemzésük rávilágít arra, miként jön létre egy államilag legitimált történeti narratíva.

A revizionizmus, a „keresztény Európa” eszméje, a hatalom és a hadsereg reprezentációja, valamint az „ellenségkép” konstrukciói mind olyan témák, amelyek a jelenkori történeti közbeszédben is hangsúlyosan jelen vannak (Albert, 2006, 2020). A kutatás által alkalmazott multimodális elemzési megközelítés ezért nemcsak történeti, hanem módszertani szempontból is időszerű, és hozzájárul a tankönyvkritika, az oktatástörténet és az emlékezetpolitikai kutatások kortárs diskurzusához.

2. A kutatás módszertani háttere

2.1. Kutatási kérdések

A kutatási kérdések a tankönyvek részletes elemzése során, induktív módon formálódtak. Bár a vizsgálatot kezdeti előfeltevések kísérték, a kutatás nem tekinthető elméletvezéreltnek. A kérdésalkotás módja részben a grounded theory logikájához áll közel, ugyanakkor nem követi annak módszertani rendszerét. A kutatás strukturálására jelentős hatással volt Szabó Hajnalka doktori értekezése, amely eltérő korszakot vizsgál, de módszertani és szemléleti szempontból inspiráló mintát nyújtott (Szabó, 2023).

A vizsgálat során felmerülő kérdések száma miatt azok tematikus csoportosítása vált szükségessé. A kutatás fókuszának megőrzése érdekében négy fő kérdéscsoport került kialakításra.

1. Forrás- és vizuális kérdések:

E kérdéscsoport a tankönyvek illusztrációinak kvantitatív és kvalitatív vizsgálatához kapcsolódik.

- *Mekkorák a képek a tankönyvsorozatban?*
- *Melyik könyv tartalmazza a legtöbb képet és milyen eljárással nyomtatták az illusztrációkat?*

- *Mit ábrázolnak a legnagyobb illusztrációk?*

2. Tematikus és ideológiai reprezentációk:

A kérdéscsoport célja a tankönyvi narratíva politikai és eszmetörténeti sajátosságainak feltárása volt, különös tekintettel a modern kori ideológiák bemutatására.

- *Milyen a liberalizmus, nacionalizmus és romanticizmus bemutatása a tankönyvekben?*
- *Milyen a fasizmus, bolsevizmus és nemzeti szocializmus bemutatása a tankönyvekben?*
- *Milyen II. József és az abszolutizmus megítélése a tankönyvsorozatban?*
- *Milyen a reformáció megítélése a tankönyvsorozatban?*
- *Milyen a trianoni békeszerződés megítélése a tankönyvsorozatban?*

3. Társadalmi és identitáspolitikai reprezentációk:

E kérdéscsoport a társadalmi csoportok és kollektív identitások megjelenésére fókuszált.

- *Megjelennek-e, bizonyos nemzetiségek és társadalmi csoportok az Egyetemes történelem sorozatban*

(románok, a szerbek, a zsidók, a szlovákok, szászok és a szabadkőművesek)? Ha igen, milyen kontextusban?

- *Milyen a zsidóság megítélése a tankönyvsorozatban?*
- *Milyen a nemek aránya az Egyetemes történelem képanyagában?*
- *Feltűnnek-e monokráciához kapcsolódó képek vagy képelemek az illusztrációk között?*
- *Feltűnnek-e katonasághoz, háborúhoz kapcsolódó képek vagy képelemek az illusztrációk között?*

4. Ikonográfiai és szimbolikus elemzés:

- *Milyen ikonográfiai elemzés készíthető az Egyetemes történelem világi és vallási vezetőinek portréiról?*

A vizsgálat során nem önálló kutatási kérdésként, hanem módszertani felvetésként végig jelen volt annak vizsgálata, hogy a kvalitatív és kvantitatív szöveg- és képelemzési eljárások, valamint az ikonográfiai elemzés együttes alkalmazása alkalmas-e tudományos igényű tankönyvelemzési kutatás megvalósítására.

3. Tankönyvelemzés eredményei

3.1. Kvantitatív szövegelemzés eredményei

Az elvégzett kvantitatív vizsgálat alapján jól kirajzolódnak az *Egyetemes történelem* tankönyvsorozat nép- és társadalmi csoportjainak hangsúlyai és szerkezeti sajátosságai.

Szerbek: a leggyakrabban előforduló népcsoport, különösen a III. kötetben. A hangsúly politikai kontextushoz kapcsolódik: a huszadik századi kisantant államok, területi veszteségek és békeszerződések bemutatásához. A „rác” megnevezés hiánya a hivatalos nyelvhasználat tudatosságát jelzi.

Románok: elsősorban Erdély elcsatolása és a békepaktum kapcsán jelennek meg. Az első kötetben alacsony az előfordulás, a második kötetben „oláh”, a III.-ban háttérbe szorul, ami a terminológia és jelentörténeti fókusz változását tükrözi.

Szlovákok és szászok: alacsony előfordulás. A szlovákoknál a tankönyvek tömörsége és a részletes tárgyalás hiánya a magyarázat, a szászoknál a középkori jelentőség csökkenése miatt jelennek meg kevésbé a huszadik század eseményeiben.

Terjedelemelemzés: a mondatalapú vizsgálat lehetővé tette az említések szövegbe ágyazottságának vizsgálatát. Az eredmények szerint a vizsgált csoportok legnagyobb arányban a

III. kötetben jelennek meg, a szerbek kiugróan magas arányban, a zsidóság pedig csak az első kötetben hangsúlyosabb.

Roma kisebbség: teljesen hiányoznak. Ez nem véletlenszerű, hanem a korszak tankönyvírási szemléletét tükrözi: a romák nem illeszkedtek a nemzeti történelem konfliktus- és államközpontú narratívájába.

A tankönyvsorozat kisebbségábrázolása szelektív, funkcionális és jelentörténet-központú. A népcsoportok szerepe a magyar történelmi-politikai narratívához való kapcsolódásuk szerint válik hangsúlyossá vagy láthatatlanná.

3.2. Kvantitatív képelemzés tanulságai

A női reprezentáció:

Második kötet: A legnagyobb női jelenlét, az embereket ábrázoló képek több mint egyharmadán női szereplők szerepelnek.

Első és harmadik kötet: A női ábrázolások aránya alacsonyabb, a harmadik kötetben ez még tovább csökken.

A női szereplők jelenléte inkább esetleges; a hagyományos történetfelfogásban az ókori és középkori történelmet elsősorban férfi szereplők alakítják.

A katonai és háborús tematikájú illusztrációk:

Harmadik kötet: Bár abszolút számban itt van a legkevesebb katonai kép, a háborús vizualitás itt a legerőteljesebb.

A történelmi események értelmezése a konfliktusokra, háborúkra és fegyveres eseményekre összpontosít. A tankönyvi vizualitás egyre inkább a háborús keretet helyezi előtérbe, tükrözve a történelem konfliktusközpontú értelmezését.

A monokratikus jelképek ábrázolása:

Második kötet: A legtöbb uralkodói kép, különösen katolikus kötődésű uralkodók szerepelnek.

Női uralkodók: Csak 6 ábrázolás, ami az uralkodói hatalom férfi dominanciáját és a női uralkodói szerepek kivételes jellegét mutatja.

A képi világ hierarchikus, ahol a férfiak politikai, katonai és uralkodói szerepei dominálnak, míg a női szereplők alárendelt szerepet kapnak.

A tankönyvsorozat képi világa hierarchikus, ahol a férfiak dominálnak a politikai, katonai és uralkodói szerepekben, míg a nők jelenléte esetleges és alárendelt marad. A militarizmus és a monokratikus uralkodói ikonográfia erőteljes jelenléte a történelem hatalmi, dinasztikus és fegyveres eseménysorként való bemutatását érzékelteti.

3.3. A szövegek kvalitatív elemzésének eredményei

Narratív tendencia és népcsoport-reprezentációk:

A gyakrabban említett népcsoportokhoz a szerzők negatív vagy semleges értékítéletet társítanak az írók.

Szerbek és románok: kiemelkedő említésszám, főleg konfliktushelyzetek, erőszakos események és történeti viták kontextusában.

Szlovákok és szászok: kevesebb említés, gyakran neutrális vagy részben pozitív szereplők, ritkábban aktív szereplői a konfliktusoknak.

Politikai és társadalmi eszmék:

Liberalizmus: ambivalens megjelenés, időnként a nacionalizmussal együtt legitim bel- és külpolitikai magatartásként.

Olasz fasizmus: kedvező hangvételű, összhangban a Horthy-korszak külpolitikai állásfoglalásával.

Nemzeti szocializmus: távolságtartó, egyházi és erkölcsi szempontok miatt.

Bolsevizmus: következetesen negatív keretben, mint a keresztény és nemzeti rendet fenyegető irányzat.

Zsidóság ábrázolása:

Első kötet: pozitív történeti érdemek (Ószövetség, monoteizmus terjesztése), de katonailag gyenge, kiszolgáltatott közösségként is megjelenik.

Második kötet: alig jelenik meg, negatív kontextusban (kapzsiság).

Harmadik kötet: negatív értékelés a marxizmussal, liberális intézkedésekkel és gazdasági szereppel összekapcsolva (numerus clausus).

Összegzés: formálisan semleges, de a nemzeti és keresztény értékekkel való implicit szembeállítás negatív narratívát eredményez.

Reformáció és vallási narratíva:

Alapvetően semleges, de gyakran negatív jelzőkkel illetett vezetők.

Pozitív aspektusok is megjelennek (pl. oktatási verseny, Bethlen Gábor tevékenysége).

Helyenként logikai torzulások, pl. mohácsi vész és reformáció ok-okozati kapcsolata nem történelmileg igazolható.

II. József megítélése:

Első két kötet: visszafogott megjelenés, intézkedések röviden tárgyalva.

Harmadik kötet: negatív kontextus, felvilágosodás eszméivel és egyházellenes mozgalmakkal összekapcsolva. Szerzői nézőpont egyházhoz közeli, amely meghatározza az értékelést.

Trianoni békeszerződés:

Kiemelt traumatikus elem, gyakran „békeparancsként” ábrázolva.

Területi veszteségek érzelmileg telített leírása, külső felelősség: Franciaország, kisantant; belső felelősség: baloldali politikai erők, Károlyi Mihály, Tanácsköztársaság. Horthy Miklós pozitív, hősi szereplőként jelenik meg, a kultusz kialakítása illeszkedik a korszak átpolitizált diskurzusához.

A tankönyvek narratívája szorosan követi a Horthy-korszak ideológiai és politikai kereteit. Kvantitatív adatok: gyakoriságok tükrözik a szerzők értékválasztásait (negatív szereplők láthatósága nagyobb, neutrális/pozitív figurák háttérbe szorulnak). A tankönyvek nem csupán ismeretet közvetítenek, hanem koherens, ideológiailag irányított világlátást.

3.4. Ikonografikus képelemzés konklúziói

A tudatosan komponált képek (festmények, fametszetek) több, egyértelműen értelmezhető vizuális jelet tartalmaznak, szemben a dokumentarista fényképekkel. Előre megtervezett attribútumok, pózok és térbeli elrendezések megkönnyítik az ikonográfiai azonosítást és bővítik az ikonológiai értelmezést. A kvantitatív és kvalitatív eszközök együttes alkalmazása lehetővé teszi a tankönyvek komplex vizsgálatát (tendenciák, arányok, hangsúlyok, értelmezés).

Mária Terézia ábrázolása:

- Gazdag szimbolikájú, uralkodói attribútumokkal és koronákkal.
- Kiemeli a birodalmi egységet és a legitim hatalmat.
- A vizuális üzenet azonosítható a szöveg ismerete nélkül, hangsúly a vizuális kommunikáció elsődlegességén.
- Barokk fametszet stílusa miatt a reprodukció kevésbé drámai, mivel a történeti legitimáció már kollektív emlékezet része.

XII. Piusz pápa:

- Visszafogott, komor hangvétel; sötét háttér, fotografikus stílus.

- Hangsúly a katolikus egyház tekintélyén, tradícióján és erkölcsi súlyán.
- Ikonológiai értelmezés korlátozottabb, rövid hivatali idő és narratív kiforratlanság miatt.
- Egyértelmű állásfoglalás a konzervatív, katolikus világnézet mellett.

Horthy Miklós portréja:

- Tapasztalt, kitüntetésekkel ellátott katonai vezetőt ábrázol.
- Hangsúly a katonai múlt, rátermettség és tekintély vizuális megerősítésén.
- Szoros összhang a tankönyvi narratívával és a Horthy-kultusszal (omnipotens képkompozíció).
- Kép és szöveg kölcsönösen erősítik egymást, egyértelmű befogadói értelmezési keretet adva.

Mindhárom ábrázolásban egyházi vagy állami legfőbb hatalmat birtokló személyek jelennek meg. A kompozíciókban hangsúlyos a tekintélytiszteltet, a hierarchikus vizuális struktúra. Integrált szöveg- és képelemzés segítségével árnyaltan feltárhatók a tankönyvek ideológiai, pedagógiai és eszmetörténeti sajátosságai.

4. Összegzés

A disszertációm célja az *Egyetemes történelem* tankönyvsorozat szöveges és képi anyagának komplex vizsgálata volt, kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazásával. A kutatás kiinduló feltételezése szerint a tankönyvek nem pusztán ismeretközlő eszközök, hanem koruk pedagógiai, politikai és eszmetörténeti gondolkodásának lenyomatai, amelyek a szöveg és kép kölcsönhatásában közvetítenek értékeket és normákat.

Az elméleti háttérben bemutatott tankönyvkutatói irányzatok és modellek lehetővé tették, hogy a harmincas évek tankönyvei ne anakronisztikus mércével, hanem saját koruk logikája szerint legyenek értelmezhetők. Az elemzési szempontok kijelölése és a nyomdatörténeti megközelítés alkalmazása hozzájárult a vizuális anyag előállításának technikai és intézményi meghatározottságainak feltárásához, és árnyaltabb képet adott a tankönyvek készítéséről.

Az empirikus vizsgálatok alapján a sorozat szöveges és képi világa nem egységes, hanem szelektív és esetleges. A társadalmi csoportok megjelenése és hiánya, a női szereplők alacsony aránya, a katonai és uralkodói tematikák dominanciája, valamint a modern eszmei irányzatok értelmezése mind a korszak domináns politikai és ideológiai diskurzusaihoz illeszkedik. A zsidóság, a reformáció, II. József uralkodása és a

trianoni békeszerződés narratívái jól szemléltetik, hogyan fonódik össze a történeti elbeszélés a normatív értékítéletekkel és az identitásképző szándékokkal.

A képi anyag elemzése megerősítette, hogy az illusztrációk önálló jelentéshordozóként működnek: a tudatosan komponált műalkotások ikonográfiai szinten mélyebb értelmezést tesznek lehetővé, a hatalomhoz és tekintélyhez kapcsolódó üzenetek vizuális közvetítésével. A portrék, a női ábrázolások alacsony aránya, valamint a katonai és uralkodói képek dominanciája a tekintélyelvű, hierarchikus történelemszemlélet vizuális leképeződéseiként értelmezhetők.

A kutatás igazolta, hogy a komplex módszertani eszköztár alkalmas a tankönyvek árnyalt feltárására, a narratív és ideológiai struktúrák azonosítására, és hozzájárul a tankönyvek integrált értelmezéséhez. A disszertáció nem lezárt kutatás, hanem egy tágabb vizsgálati irány egyik állomása: további lehetőség nyílik a korszak különböző kiadóinak tankönyvei, valamint a Szent István Társulat korábbi kiadványainak összehasonlító elemzésére, ami gazdagíthatja a magyar neveléstörténet és tankönyvkutatás hazai és nemzetközi képét.

5.Nyilatkozat a munka önállóságáról, a szakirodalmi források megfelelő idézéséről

Alulírott Szalay Ignác ezennel kijelentem, hogy a *Képek és szövegek találkozása: A harmincas évek katolikus, gimnáziumi történelem tankönyveinek multidiszciplináris elemzése* című doktori értekezést magam készítettem, és abban csak a szakirodalmi hivatkozások listáján megadott forrásokat használtam fel. Minden olyan részt, amelyet szó szerint, vagy azonos tartalomban, de átfogalmazva más forrásból átvettem, a forrás egyértelmű megadásával megjelöltem.

Amennyiben az értekezés elkészítése során mesterséges intelligencia alapú rendszereket használtam fel, a felhasználás nem irányult az egyes részek teljes megszövegezésére, tartalom létrehozására. Minden olyan részt, amelyben mesterséges intelligencia alapú rendszerek felhasználása történt, egyértelmű jelöléssel láttam el.

Eger, 2025. 12.15

.....

A doktorandusz aláírás

6. Felhasznált irodalom

Albert B. G. (2006). *Súlypontok és hangsúlyeltolódások Középiskolai történelem tankönyvek a Horthy-korszakban*. Pannon Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont

Albert, B. G. (2020). *Kívánsággondolkodás a hómani gimnáziumi történelemtankönyvekben*.
Neveléstudomány, 8(2), 5–22.

Szabó H. (2023). *Rosa Luxemburgtól Margaret Thatcherig, avagy nőkép-reprezentációk összehasonlító elemzése 1949 és 2014 közötti középiskolai történelemtankönyvekben*. Doktori értekezés
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/44661/szabo-hajnalka-piroska-phd-2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

